

Zaječarska Inicijativa

Projekat "Za demokratiju su potrebne demokrate"

ANALIZA EFEKATA GRAĐANSKOG
VASPITANJA I PREDLOG MERA ZA
UNAPREĐENJE

ZA DEMOKRATIJU

DEMOKRATE

SU POTREBNE

Elmedin Kurtović

Autor

SADRŽAJ

SADRŽAJ	1
1. Uvod	3
2. Sažetak	4
3. Pravni okvir.....	5
4. Programi i metode nastave	6
5. GV u Srbiji u odnosu na Evropska i međunarodna iskustva	8
6. Nalazi diskusije sa nastavnicima i učenicima	10
6.1. Građansko vaspitanje iz perspektive nastavnika.....	11
6.2. Građansko vaspitanje iz perspektive učenika	13
7. Preporuke za unapređenje statusa i kvaliteta predmeta Građansko vaspitanje	14

Ovaj dokument je izrađen uz podršku regionalnog projekta SMART Balkan – Civilno društvo za povezan Zapadni Balkan kojeg implementira Centar za promociju civilnog društva (CPCD), Center for Research and Policy Making (CRPM) i Institute for Democracy and Mediation (IDM) a finansijski podržava Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Norveške.

Sadržaj doumenta je isključiva odgovornost Zaječarske inicijative i ne odražava nužno stavove Centra za promociju civilnog društva, Center for Research and Policy Making (CRPM), Institute for Democracy and Mediation i Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

1. Uvod

Ova analiza sa preporukama je sprovedena kao deo projekta Zaječarske Inicijative „**Za demokratiju su potrebne demokrate**“¹, čiji je osnovni cilj da doprinese kvalitetnijem građanskom obrazovanju mladih u Srbiji kroz unapređenje nastavnih predmeta i sadržaja u okviru formalnog obrazovanja, kao i kroz kreiranje podsticajnog okvira za razvoj i realizaciju različitih programa neformalnog obrazovanja.

Ovaj projekat ima za cilj da se bori protiv rastuće građanske apatije i radikalizma među mladima (pre svega, učenicima od 12-19 godina) kroz okupljanje ključnih zainteresovanih strana i vođenje konsultativnog procesa za poboljšanje građanskog obrazovanja. Ovaj projekat nastoji da kroz seriju aktivnosti poveže najvažnije aktere na polju građanskog obrazovanja, unapredi njihove kapacitete i saradnju među njima, informiše javnost i promisli i definiše konkretne preporuke za kvalitetnije i efikasnije građansko obrazovanje mladih u Republici Srbiji.

Različita istraživanja, sprovedena u Srbiji, tokom prethodnih godina, pokazuju zabrinjavajuće trendove u stavovima mladih ljudi. Oni nemaju poverenja u institucije, osećaju se zapostavljeno, nisu zainteresovani za društvena dešavanja i ne veruju da mogu da utiču na političke procese i odluke. Takođe se primećuje i rastuća radikalizacija njihovih stavova, kao i sve izraženije autoritarne tendencije. Uzroci se velikim delom mogu naći u neadekvatnom građanskom obrazovanju. Mladi ljudi u Srbiji, završavaju srednju škole bez osnovnih informacija o važnim temama vezanim za demokratsko društvo i potpuno nespreni da preuzmu aktivnu ulogu u demokratskim procesima, koja se od njih očekuje.

Nakon više od dvadeset godina od uvođenja predmeta Građansko vaspitanje u nastavni program, društveni kontekst se značajno promenio, s novim fokusom globalnih obrazovnih politika i promenama u političkim procesima i ciklusima promene vlasti. Da bismo istražili kako su ove promene uticale na predmet u srednjim školama, analizirali smo efekte realizacije predmeta u programima, sadržajima, metodama nastave, kompetencijama nastavnika i stavovima aktera nastavnika i učenika o građanskom vaspitanja na nivoima pravne regulative, evropskih i međunarodnih normi, stavova nastavnika i stavova učenika. Za potrebe analize, pored uvida u relevantna domaća i međunarodna istraživanja, organizovani su konsultativni sastanci u formi diskusija sa nastavnicima i učenicima građanskog vaspitanja srednjih škola u pet gradova u Srbiji – Nišu, Kragujevcu, Beogradu, Užicu i Novom Sadu.

---

¹ „Za demokratiju su potrebne demokrate“ se implementira uz podršku regionalnog projekta [SMART Balkan – Civilno društvo za povezan Zapadni Balkan](#), kojeg implementira Centar za promociju civilnog društva (CPCD), Center for Research and Policy Making (CRPM) i Institute for Democracy and Mediation (IDM) a finansijski podržava Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

2. Sažetak

Ovaj dokument se bavi analizom se bavi efektima predmeta Građansko vaspitanje u srednjim školama, istražujući primenu nastave, stavove nastavnika i učenika, kao i pravne regulative i nastavne programe. Glavni cilj građanskog vaspitanja je razvijanje sposobnosti, veština i vrednosti koje su ključne za celovit razvoj ličnosti i angažovanje u savremenom građanskom društvu. Nastavni program obuhvata različite teme, poput odnosa u zajednici i grupi, prava i odgovornosti, demokratije, građanskog društva, građanske inicijative, kao i pripremu za ulazak u svet rada, što se razrađuje kroz interaktivne programe.

Aktuelna dešavanja u društvu, politički, društveni, socijalni i ekonomski kontekst imaju direktan uticaj na nastavu i efekte građanskog vaspitanja. Utiču podjednako i na nastavnike i na učenike tako što ograničavaju nastavnike a učenicima otežavaju da, kroz praksu i iskustva iz okruženja u kom žive, razumeju šta su građanska prava, šta su organizacije civilnog društva I zbog čega su oni značajni za jedno demokratsko društvo. Izražena je potreba da se više pažnje posveti značaju participacije građana u demokratskim društvima, načinima zaštite prava demokratskim putem i aktivnom uključivanju učenika u školu i zajednicu.

Sistem ne prepoznaje predmet kao fundamentalno bitan, što je u suprotnosti sa važnošću tema koje se obrađuju u okviru predmeta, kao i sa proklamovanom ulogom i očekivanom odgovornošću predmeta u oblikovanju učenika kao mislećih individua i razvoju demokratskog društva. U poređenju sa evropskim standardima, Srbija se ističe nedostatkom obaveznog građanskog obrazovanja za sve učenike, uz niska izdvajanja za obrazovanje uopšte. Politike i međunarodni dokumenti ističu važnost građanskog obrazovanja za demokratsko društvo, ali u Srbiji postoji jaz između teorije i prakse, kao i nedovoljno obučениh nastavnika

Analiza konsultativnih sastanaka i diskusija o građanskom vaspitanju ukazuje na kompleksan skup izazova koji utiču na kvalitet nastave i efikasnost programa. Iako su primetna poboljšanja u nastavnim programima, ostaje dosta prostora za poboljšanja u domenima promocije i podrške predmetu od strane nadležnog ministarstva, škola i lokalne zajednice, a ključni izazovi obuhvataju nedovoljnu obučенost nastavnika, nedostatak vremena i resursa za kvalitetnu nastavu, nedovoljnu interaktivnost učenika i nedostatak podrške za njihove inicijative. Učenici, s druge strane, prepoznaju vrednost predmeta, ali primećuju nedostatak fokusa na građansku participaciju i nedostatak praktičnih aktivnosti koje bi im omogućile da primene stečeno znanje.

Ova analiza naglašava potrebu za sveobuhvatnim promenama u pristupu i podršci građanskom vaspitanju. Nastavnici i učenici ističu potrebu za većom podrškom Ministarstva, više vremena posvećenog ovom predmetu, boljom opremljenošću škola i većom uključenošću civilnog sektora. Takođe, naglašavaju se potreba za praktičnim aktivnostima, boljim prilagođavanjem programa učenicima i većom podrškom za učeničke inicijative. Sveobuhvatan pristup koji adresira ove izazove može značajno poboljšati efikasnost i kvalitet nastave građanskog vaspitanja.

3. Pravni okvir

Odlukom tadašnjeg Ministarstva prosvete 2001/2002. godine, građansko vaspitanje je uvedeno kao fakultativni predmet u prve razrede osnovnih i srednjih škola, zajedno sa veronaukom. Učenici su imali mogućnost izbora između građanskog vaspitanja, veronauke, oba ili ni jednog od ova dva predmeta. Kasnije, 2006/2007. godine, doneta je odluka da ovi predmeti postanu obavezni izborni predmeti u svim razredima osnovnih i srednjih škola, što je zahtevalo da učenici izaberu jedan od ova dva predmeta. Svake školske godine, učenici su imali mogućnost da promene svoj izbor. Građansko vaspitanje se ocenjuje opisno i ima jedan čas nedeljno. Uvođenje ovog predmeta podržalo je značajno učešće nevladinog sektora, a prvi nastavni program razvijen na osnovu projekata nevladinih organizacija.

Nastavu građanskog vaspitanja mogu voditi nastavnici koji su prošli odgovarajuće treninge. Pravilnikom o vrsti stručne spreme nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u stručnim školama propisano je da nastavu iz predmeta Građansko vaspitanje može da izvodi:

- lice koje ispunjava uslove za nastavnika odgovarajuće stručne škole;
- lice koje ispunjava uslove za stručnog saradnika stručne škole;
- diplomirani etnolog;
- etnolog – antropolog;
- profesor odbrane i zaštite.

Navedena lica mogu da izvode nastavu ako su pohađala jedan ili više od sledećih programa: Obuka za nastavnika građanskog vaspitanja; Interaktivna obuka/timski rad; Ni crno ni belo; Umeće odrastanja; Umeće komunikacije; Aktivna nastava/učenje; Edukacija za nenasilje; Reči su prozori ili zidovi; Čuvari osmeha; Učionica dobre volje; Kultura kritičkog mišljenja; Bukvar dečjih prava; Debatni klub; Bezbedno dete; Zlostavljanje i zanemarivanje dece; Zdravo da ste, ili specijalistički kurs za nastavnike građanskog vaspitanja na odgovarajućoj visokoškolskoj ustanovi.

Istim Pravilnikom predviđeno je kontinuirano usavršavanje u skladu sa potrebama obrazovanja i vaspitanja, ali nije definisan minimalni standard obuke i znanja za nastavnike. U početku nisu postojali ni udžbenici. Ovi faktori, zajedno sa činjenicom da je predmet izborni i ocenjuje se opisno, uz jedan čas nedeljno, doprinose tome da građansko vaspitanje ne bude ozbiljno shvaćeno od strane učenika.

Kao glavni cilj predmeta proklamovano je razvijanje sposobnosti, veština i usvajanje vrednosti koje su „pretpostavke za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama” (Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred srednje škole, 2001). Nastavni program u prvoj godini srednje škole se bavi odnosima u zajednici i grupi. U drugoj godini je detaljnije razrađena tema koja se tiče prava i odgovornosti. Programom za treći razred predviđeno je da se učenici bave temama demokratije, građanskog društva, građanske inicijative, kao i planiranjem i realizacijom konkretne lokalne građanske akcije, dok se u četvrtom razredu bave pravom na pristupa informacijama, socijalno-ekonomskim pravima, kao i pripremom za ulazak u svet rada.

4. Programi i metode nastave

Ciljevi predmeta građansko vaspitanja, koje bi ovaj predmet trebalo da ostvari su:

1. Unapređenje političke pismenosti (razumevanje osnovnih činjenica i poznavanje ključnih pojmova);
2. Sticanje kritičkog mišljenja i analitičkih veština
3. Razvoj određenih vrednosti, stavova i ponašanja (osećaj poštovanja, tolerancije, solidarnosti itd.);
4. Podsticanje aktivnog učestvovanja i angažmana na nivou škole i zajednice

Teme obuhvaćene prvim ciljem su „društvene, političke i građanske strukture, ljudska prava, nacionalni ustavi, građanska prava i odgovornosti, društvena pitanja, priznavanje kulturnog i istorijskog nasleđa kao i kulturna i jezička raznolikost društva. Kada se tiče razvoja kritičkog mišljenja i analitičkih veština, cilj je učenike naučiti kako da misle, koriste svoje znanje i izražavaju svoje stavove bez straha da će ih neko za to kazniti. Kritičko mišljenje je značajno i zbog razvoja analitičkih sposobnosti koje se ogledaju u vrednovanju i promišljanju o informacijama koje se plasiraju. Treći cilj podrazumeva usvajanja određenih stavova, vrednosti i ponašanja koja odlikuju demokratiju koja je bazirana na toleranciji i spremnosti na dijalog. Tu je i solidarnost, koja je naročito značajna u multikulturalnim društvima ili društvima sa slaborazvijenim demokratskim i ekonomskim sistemom. Naposljetku, učestvovanje u različitim aktivnostima unutar i izvan škole, naročito onih koji se tiču empirijskog potvrđivanja određenih demokratskih načela, kao što je učestvovanje učeničkom parlamentu ili volontiranje u lokalnoj zajednici, mogu uticati na dalji razvoj građanske svesti kod učenika.

Programi građanskog vaspitanja nisu menjani od uvođenja predmeta do 2018, kada je počela opšta reforma programa nastave i učenja za osnovnu školu i gimnaziju. Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (ZUOV) je zajedno sa većim brojem stručnjaka i praktičara pripremio 12 novih programa za građansko vaspitanje koji su sukcesivno uvođeni, a od 2021. godine svi razredi u osnovnoj školi i gimnaziji rade po novim programima. Međutim, srednje stručne škole i dalje nastavljaju rad po starom programu.

Novi programi u osnovnim školama koncipirani su tako da se kroz svaki razred obrađuju sadržaji iz četiri teme: ljudska prava, demokratsko društvo, procesi u savremenom svetu i građanski aktivizam. Učenici koji se opredele za Građansko vaspitanje biće u prilici da se bave pitanjima identiteta, potreba, prava, kršenja i zaštite prava, osećanja, funkcionisanja zajednice, komunikacije, saradnje, odgovornosti, sukoba, vrednosti, bezbednosti, različitosti, ravnopravnosti, diskriminacije, stereotipa, predrasuda, osetljivih grupa, lokalne zajednice, solidarnosti, volontiranja, prava na zdravu životnu sredinu, kulture, tradicije, migracije, potrošačkog društva, rodne ravnopravnosti, medija.

Novi programi za gimnazije realizuju se kroz istraživačko-projektne aktivnosti učenika/-ca u okviru osam tema (po dve u svakom razredu). Teme su:

- Bezbednost mladih (I razred)
- Globalizacija (I razred)
- Svi različiti, a svi ravnopravni (II razred)
- Mediji za građane, građani za medije (II razred)
- Ljudska prava, građani i demokratija (III razred)

- Mir i pretnje miru (III razred)
- Ekonomska i socijalna prava (IV razred)
- Pravo na zdravu životnu sredinu (IV razred)

Još jedna novina je uvođenje šest izbornih modula, od kojih će učenici birati dva. Od novih izbornih modula, posebno su značajni jezik, mediji i kultura i pojedinac, grupa i društvo. Navedeni ciljevi ovih modula, kao što su sticanje kompetencija za celoživotno učenje, komunikacija, rad sa podacima i informacijama, rešavanje problema, saradnja, odgovorno učešće u demokratskom društvu, razumevanje društvenih pojava, uočavanje različitih vrsta interakcijskih procesa u društvu i međuzavisnosti između pojedinaca, grupa i društva, itd.

Kada je u pitanju način ostvarivanja programa, on je ostao sličan prvobitnom Građanskom vaspitanju, nastava se ostvaruje kroz radioničarski način rada, te se kao poželjne metode rada pominju diskusije, debate, radionice, igranje uloga, simulacije, rad u parovima ili malim grupama, dok se od nastavnika očekuje da ostvari atmosferu poverenja i poštovanja različitosti i demokratskih procedura. Iako je ocenjivanje nazvano opisnim, učenici se ocenjuju kroz svega dve kategorije, ocenama "uspešan" i "vrlo uspešan", te se teško može tvrditi da je u pitanju zaista opisno ocenjivanje.

Prema podacima Ministarstva prosvete iz 2023. godine, u Srbiji veronauku pohađa 448.925, a građansko vaspitanje 300.274 učenika.

5. GV u Srbiji u odnosu na Evropska i međunarodna iskustva

Od 2001. godine, Evropska unija je identifikovala aktivno građanstvo kao jedan od četiri cilja obrazovanja. Ova podrška građanskom obrazovanju od strane EU zadržana je u političkim dokumentima kao što je Strateški okvir za evropsku saradnju u obrazovanju i osposobljavanju, koji ukazuje da "Obrazovanje treba promovirati interkulturene kompetencije, demokratske vrednosti i poštovanje temeljnih prava i životne sredine, kao i borbu protiv svih oblika diskriminacije". Kasnije, 2010. godine, članice Saveta Evrope usvojile su Povelju o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju o ljudskim pravima. Ministri obrazovanja zemalja EU potpisali su Parisku deklaraciju 2015. godine, pozivajući na jačanje obrazovanja o građanstvu i prihvatanje zajedničkih temeljnih vrednosti kako bi se postavile osnove za inkluzivnija društva. Nedavno je CoE okupio predstavnike ministarstava obrazovanja iz čitavog kontinenta kako bi usvojio novi dokument koji definiše "kompetencije za demokratsku kulturu". Ove kompetencije objedinjuju vrednosti, stavove i veštine, kao i znanje i kritičko razumevanje neophodno za praktikovanje demokratskog građanstva i interkulturalnog dijaloga.

Mnoge organizacije civilnog društva objavile su stavove i dokumente kako bi podržale građansko obrazovanje u poslednjih nekoliko godina. Posebno je zanimljiv dokument „Politika o građanskom obrazovanju“ Evropskog omladinskog foruma koji predstavlja stavove o temi preko 100 međunarodnih omladinskih organizacija i nacionalnih omladinskih saveta.

Tri glavna pristupa kurikulumu građanskog obrazovanja koriste se širom Evrope:

- Interdisciplinarna tema: ciljevi, sadržaj ili ishodi građanskog obrazovanja određeni su kao transverzalni kroz kurikulum i svi nastavnici dele odgovornost za njihovu realizaciju.
- Integracija u druge predmete: ciljevi, sadržaj ili ishodi građanskog obrazovanja uključeni su u kurikulume širih predmeta ili oblasti učenja, često vezanih za humanističke/društvene nauke.
- Poseban predmet: ciljevi, sadržaj ili ishodi građanskog obrazovanja sadržani su unutar jasne granice predmeta posvećenog pretežno građanstvu.

Prema izveštaju² Eurydice mreže za politike iz obrazovanja pri Evropskoj komisiji, obrazovni sistemi svih država Evrope koriste neki od ovih pristupa kombinovano, ali u u svim varijantama građansko obrazovanje je obavezno, osim Srbije koja je izuzetak. Srbija je jedina država u Evropi u kojoj nema obaveznog građanskog obrazovanja za sve učenike. Uz to, javna izdvajanja na obrazovanje u Srbiji iznose 3,6 procenata BDP-a, što je najmanji postotak u Evropi.

Izravan uticaj na stanje građanskih prava ima politički kontekst, nivo razvoja demokratije i nezavisnost institucija. Tako, prema međunarodnoj studiji³ građanskog i civilnog obrazovanja iz 2022. godine međunarodnog Udruženja za evaluaciju obrazovnih postignuća (IEA), Srbija je jedina zemlja klasifikovana kao izborna autokratija, što se karakteriše kao "višestranački izbori za izvršnu vlast postoje; nedovoljni nivoi osnovnih preduslova poput slobode izražavanja i

---

² Eurydice Brief: Citizenship Education at School in Europe – 2017

³ Education for Citizenship in Times of Global Challenge / IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 International Report

udruživanja, i slobodnih i fer izbora." Od 22 države koje su obuhvaćene istraživanjem, Srbija se, uz Bugarsku i Maltu, nalazi na začelju Evrope po ukupnom nivou građanskog obrazovanja stanovništva.

Prema istoj studiji, nastavnici građanskog vaspitanja u Srbiji su imali najmanje obuka i treninga u sledećim oblastima: izbori i kandidovanje; međunarodna zajednica i organizacije; emigracija i imigracija; ustav i politički sistemi; kritičko i nezavisno promišljanje i globalni izazovi (siromaštvo, međunarodni konflikti, socijalna pravda, itd.). I u svim ostalim oblastima i temama bitnim za građansko obrazovanje, nastavnici GV u Srbiji su ispod evropskog proseka kada se tiče obuka i treninga koje su pohađali pre ili tokom predavanja predmeta u školi. Ovo se direktno reflektuje i na nivo stečenog znanja učenika, pa su tako učenici odgovorili da su najmanje naučili iz sledećih oblasti: izbori i kandidovanje; usvajanje i primena zakona; rešavanje problema u lokalnoj zajednici; zaštita ljudskih i građanskih prava; međunarodna politička, socijalna i ekonomska pitanja; verifikacija i provera internet sadržaja i dezinformacija. U svim ovim oblastima, učenici iz Srbije su ili ispod proseka ili na samom dnu lestvice od posmatranih zemalja. To se odnosi i na aktivnosti za podizanje svesti ljudi o društvenim pitanjima, kao što su siromaštvo, rodna ravnopravnost, nasilje u porodici nad ženama, seksualno nasilje nad ženama, nasilje nad decom. Jedina oblast u kojoj se stečeno znanje poklapa sa evropskim prosekom je zaštita životne sredine.

Postoji i korelacija između nivoa kvaliteta i sveobuhvatnosti građanskog obrazovanja, te zainteresovanosti za politička i društvena pitanja i potencijalnog učešća u budućim izborima za sve nivoe vlasti. U zemljama sa većim indeksom nivoa GV i uključivanja u društvena pitanja, učenici iskazuju veću zainteresovanost da glasaju na budućim izborima, onda kada steknu pravo glasa. Učenici u Srbiji, uz Estoniju pokazuju najmanji stepen zainteresovanosti za aktivno učešće u političkim i društvenim procesima. Ovo se direktno reflektuje i na interesovanja i društveni angažman učenika, pa je svega 17 procenata učenika zainteresovano za politička i društvena dešavanja u zemlji i inostranstvu, što je najmanje od svih zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem.

Nalazi iz ove studije, poklapaju se i sa zaključcima istraživanja⁴ koje su sprovele Građanske Inicijative 2019. godine, prema kojoj "stepen poznavanja gradiva koji su mladi pokazali nije zadovoljavajući jer na preko polovine pitanja manje od polovine učenika i učenica daje tačan odgovor. Učenici su najmanje ovladali pojmovima koji se tiču različitih vrsta negativnih međugrupnih odnosa (npr. etnocentrizam, rasizam i slično), suštinom delatnosti raznih međunarodnih organizacija (poput OSCE, IMF itd.), kao i raznim pitanjima građanskog aktivizma, uloge građana u demokratskom društvu i slično."

Na kraju, bitan je i podatak da, iako postoji verska ili religijska nastava u mnogim državama Evrope, samo u Srbiji je predmet građanskog vaspitanja postavljen u formi obavezne alternative verskoj nastavi i obrnuto.

---

⁴ dr Aleksandar Baucal dr Tamara Džamonja Ignjatović dr Zoran Pavlović dr Kaja Damnjanović, *Evaluacija efekata predmeta Građansko vaspitanje - 10 godina posle*, Građanske Inicijative, 2019

6. Nalazi diskusije sa nastavnicima i učenicima

Konsultativni sastanci i diskusije o građanskom vaspitanju sprovedeni u okviru ovog projekta, ukazuju na niz izazova koji utiču na kvalitet nastave i efikasnost programa. Ispitujući sam status predmeta u školi i lokalnoj zajednici, može se steći najširi utisak da je Građansko vaspitanje uvedeno naprečac u škole a da se dovoljno učinilo na njegovoj promociji i pružanju systemske podrške. Mnogi akteri, a naročito oni koji su izvan škole (roditelji i lokalna zajednica) nemaju dovoljno informacija o predmetu, zašto je on važan, šta deca dobijaju ovakvim predmetom, a konstatuje se i neprirodan rivalitet sa drugim izbornim predmetom - veronaukom. Nedovoljna obučenost nastavnika i zapostavljenost kontinuirane obuke, nedostatak kriterijuma za izbor nastavnika, kao i neravno pravan status u odnosu na ostale predmete značajno snižava kvalitet nastave. Primetna je i značajna razlika u kvalitetu nastave između gimnazija i stručnih škola, gde gimnazije značajno prednjače. *Kao glavni zaključak, nameće se utisak da realizacija predmeta Građansko vaspitanje ponajviše zavisi od entuzijazma samih nastavnika, direktora škola i učenika.*

Kao glavna prepreka efikasnijoj nastavi Građanskog vaspitanja izdvaja se status samog predmeta, gde se svi nastavnici slažu da bi predmet trebalo da dobije status obaveznog. Na to se nadovezuje nedostatak adekvatnog vremena posvećenog građanskom vaspitanju, pri čemu se časovi često dodeljuju samo da bi se popunio raspored, a ne da bi se ostvarili konkretni obrazovni ciljevi. Ovo dovodi do nedovoljnog broja časova za nastavu, a posebno građansko vaspitanje često ostaje na najnižoj lestevici po broju časova. Takođe, često se dešava da časovi ne drže ili se skraćuju, što dodatno smanjuje efikasnost nastave.

Pored nedostatka vremena, primećuje se nedovoljna raznovrsnost i kvalitet same nastave. Neke teme su previše zastupljene ili nepotrebne, dok nedostaje medijska pismenost i praksa kao deo nastavnog programa. Takođe, nedostaje upotreba interneta kao izvora informacija, multimedijalnih sadržaja, poput prikazivanje filmova. Nastavu bi obogatilo i učestalije obnavljanje priručnika i radnih svezaka. Osim toga, postoji i raskorak između teorije i prakse u nastavi građanskog vaspitanja. Fokus je često više na pravima učenika nego na njihovim obavezama, a program je neravnomerno raspoređen po godinama školovanja. Suština je u praksi, pa je neophodna veza između institucija, civilnog sektora i škola radi efikasnijeg sprovođenja programa građanskog vaspitanja.

Učenici će lakše formirati vrednosne sudove ako prođu praksu i vide primenu, što ukazuje na potrebu za uključivanjem praktičnih aktivnosti u nastavu. Na kraju, ističe se važnost vaspitne uloge škole i neophodnost razgovora o vrednostima i demokratiji u obrazovnom sistemu. Sve ove izazove dodatno otežavaju administrativni problemi poput rigidnog tumačenja zakona, kao i nedostatak podrške direktora škola i nedovoljna saradnja škola i nastavnika sa civilnim sektorom.

Mišljenja nastavnika i učenika o tome da li predmet treba da bude ocenjivan opisno ili brojčano su podeljena. Većina nastavnika je stanovišta da bi brojčano ocenjivanje doprinelo ozbiljnijem prihvatanju statusa predmeta kako u društvu, tako i od strane nastavnika drugih predmeta i samih učenika. Učenici su, s druge strane, većinom za opisno ocenjivanje, obrazlažući taj stav potencijalnim dodatnim opterećenjem nastavnih obaveza.

6.1. Građansko vaspitanje iz perspektive nastavnika

Veliki je raskorak između toga kako je predmet koncipiran, nastavnog plana i onoga što se realizuje u praksi. Najpre, izbor između verskog i građanskog vaspitanja nastavnici smatraju apsurdnim, ističući da i religiozni pojedinci imaju potrebu za znanjem o društvenim sistemima i ljudskim pravima. Bez građanskog vaspitanja, smatraju da škola gubi svoju bit, ističući važnost razgovora o vrednostima i demokratiji, te naglašavaju potrebu za vaspitnom ulogom škole. Nastavnici smatraju da je neophodna veća podrška Ministarstva, naročito u pogledu promocije vrednosti predmeta Građanskog vaspitanja. Učesnici su se složili da su promene u planovima nastave donele pozitivne rezultate, ističući poboljšanja u novim planovima u odnosu na prethodne. Teme su organizovane u zanimljive module, svaka sa po dva modula po temi, što je omogućilo nastavnicima da budu kreativni i prilagode se nastavi prema potrebama učenika.

Nastavnici često dobijaju časove samo da bi popunili raspored, ostavljajući nedovoljno vremena za građansko vaspitanje, koje se smatra predmetom na najnižoj lestvici prioriteta. Često se događa da ne dobijaju dovoljan broj časova za kvalitetno održavanje nastave, a postoje i slučajevi nedržanja ili skraćivanja časova. Svega jedan čas nedeljno je nedovoljno da se obrade sve teme predviđene planom i programom, dok za praktičnu nastavu, učešće eksperata, spoljnih predavača i vannastavne aktivnosti praktično nema prostora. Većina nastavnika i učenika se slaže da bi teme u nastavnom planu često su ili previše zastupljene ili nepotrebne, dok nedostaje medijske pismenosti i prakse poput poseta lokalnim samoupravama. Priručnici i radne sveske za nastavnike treba redovno obnavljati, a kurikulum bi trebao biti modernizovan, ne ostavljajući samo nastavnicima na volju. Postoji i problem nedovoljnog umrežavanja među nastavnicima. Neravnopravnost sa drugim profesorima je takođe prisutna, što stvara dodatne izazove u radu. Potrebno im je više obuka i usavršavanja, što je potkrepljeno činjenicom da je poslednja obuka organizovana od strane Ministarstva prosvete bilo organizovana pre više od osam godina i trajala je svega jedan dan.

Ove diskusije su potvrdile i ranija istraživanja gledište nastavnika da su određene teme u postojećem programu suvoparno obrađene i dosadne učenicima. U temama kao što su na primer: građansko društvo, organizacija i struktura vlasti, rad skupštine, rad lokalne samouprave, društveni aktivizam, ljudska prava i prava dece, ima suviše ponavljanja i nisu dovoljno intelektualno podsticajne za učenike. Prostor za poboljšanje takođe vide i u uključivanju novih sadržaja, kao što su digitalne tehnologije, internet i društvene mreže i sa tim povezana ponašanja. Nastavnici se uglavnom slažu da je potrebno uraditi standardizaciju metodike i pojedinih priručnika. Mišljenja su da su učenici nedovoljno informisani o društvenim i političkim zbivanjima u okruženju i da nisu u stanju da uoče probleme u društvu. Smatraju i da se u nastavnom planu dosta prostora daje pravima učenika ali premalo njihovim obavezama.

Nastavnici aktivno učestvuju u različitim aspektima građanske uloge unutar škole, otvoreni su za podršku učenicima i njihovim inicijativama, gde se kao najčešći oblik aktivizma pominje organizovanje humanitarnih akcija i debata. Ističu da dele iste vrednosti koje prenose učenicima, poput slobode, pravde, jednakosti i prijateljstva. Nacionalna pripadnost, evropske vrednosti, tradicija i društveni status spadaju u manje bitne kategorije za nastavnike. Slažu se da je potrebno osnažiti učenike kroz promociju demokratskih standarda i procedura, uz praktičnu primenu, počev od organizovanja transparentnih izbora za školski parlament gde bi

se učenici oprobali u osmišljavanju izbornih kampanja, debatama, argumentovanju, kreiranju politika, korišćenju društvenih mreža i upoznavanju sa demokratskim izbornim procedurama. U ovim aktivnostima vide civilni sektor u partnerskoj i savetodavnoj ulozi.

Zanemarljiv broj nastavnika je izjavilo da je na časove GV pozivalo goste predavače, eksperte u oblastima koje se tiču građanskog vaspitanja, predstavnike nevladinog sektora ili, pak, da su organizovali posete učenika institucijama. Nastavnici su naveli i da, kada pokušaju da realizuju praktičnu nastavu učenika u lokalnim institucijama, često suočavaju sa zloupotrebom u smislu zahteva lokalnih nosilaca vlasti za medijskim eksponiranjem takvih nastavnih aktivnosti. Takođe, postoje i administrativne prepreke u realizaciji praktične nastave i izlaska van škole koje se ogledaju u zakonskoj obavezi prikupljanja saglasnosti roditelja za svaku praktičnu nastavu van škole ponaosob. Jedan od predloga koji su izneli nastavnici za prevazilaženje ovog problema je uzimanje saglasnosti od roditelja na početku školske godine kumulativno za sve aktivnosti van škole za tekuću školsku godinu. Saradnja sa civilnim sektorom je poželjna ali organizacije civilnog društva nemaju institucionalni pristup školama – počev od dozvole ministarstva da se uđe u školu, preko direktora koji su zatvoreni za takve inicijative (često iz političkih razloga), pa do toga da nastavnici nisu zainteresovani da se aktivno uključe.

Poseban aspekt predstavlja nedovoljno finansiranje, te nastavnici ističu da nemaju ne samo dovoljno sredstava za praktičnu nastavu ili male projekte, već se suočavaju i sa nedostatkom osnovnih sredstava za rad, poput papira, računara, štampača, projektora i druge opreme neophodne za elementarno odvijanje nastave. Mnoge projektne ideje koje potiču od učenika ili nastavnika ne mogu da se realizuju usled nedostatka finansijske podrške od nadležnog Ministarstva ili same škole.

Postoji već izgrađen stereotip kod dela javnosti, čak i direktora škola i učenika da je razvijanje demokratije, izučavanje funkcionisanja društva i sistema, poštovanje ljudskih prava i izučavanje drugih tema iz oblasti građanskog obrazovanja u nekom smislu bavljenje politikom, te stoga, u kontekstu aktuelne političke i društvene situacije u državi, predmet dobija izvesnu negativnu konotaciju.

6.2. Građansko vaspitanje iz perspektive učenika

Kao najširi zaključak, učenici su uglavnom zadovoljni različitim aspektima nastave Građanskog vaspitanja, posebno ističući atmosferu u učionici i, izvesnoj meri, kompetenciju nastavnika. Iako su stekli mnogo znanja o poštovanju zakona, svojim pravima i odgovornostima u školi, primećuju nedostatak fokusa na važnosti građanske participacije u demokratskim sistemima i načinima zaštite prava putem demokratskih procesa.

Razlozi i motivacija učenika da izaberu predmet Građansko vaspitanje su šaroliki. Neki su naveli da je to bio bolji izbor za njih u odnosu na alternativni predmet dok je jedan broj učenika izrazio interesovanje za oblasti koje izučava predmet. Primetno je da je su na izbor uticali primarno spoljašnji faktori – društvo, roditelji ili primoranost da izaberu jedan predmet., što sugeriše zaključak da za neke učenike opredeljenje za građansko vaspitanje nije bila autentična želja i slobodan izbor, već je to prihvatljiviji izbor između dve ponuđene mogućnosti.

Ipak, učenici o sadržajima koji se predaju u okviru predmeta GV ne znaju dovoljno, što korespondira sa ranijim istraživanjima o znanju učenika iz ovog predmeta. Učenici smatraju da se tema dečjih prava previše ponavlja i da je suvišna, posebno s obzirom na to da se obrađuje i u osnovnoj i u srednjoj školi. Teme Ustava i zakonskih procedura smatraju suvoparnom, nezanimljivom i nemaju motivaciju da se dublje upuste u izučavanje ovih oblasti. Razlog za ovakav stav može ležati i u činjenici da nedostaje praktične nastave i poseta institucijama, gde bi učenici imali priliku da se neposredno upoznaju sa usvajanjem i primenom zakona. Nedostatak interaktivnosti u nastavi primećuju kroz nedovoljan broj prikazanih filmova, a postoji i trend prelaska na veronauku jer smatraju da je nastavni plan za versku nastavu manje obiman i zahtevan.

Prema učenicima, nastavnici su više naglašavali pluralizam i slobodu mišljenja nego direktnu participaciju učenika u nastavi, kao što su zajedničko ocenjivanje i razvijanje kritičkog mišljenja. Kada se tiče slobode izražavanja mišljenja i aktivnog učešća u diskusijama, opšti stav je da to zavisi od nastavnika i njihove otvorenosti za dijalog i uvažavanje mišljenja i stavova učenika. Nekoliko učenika je navelo da se plaše da izraze svoje mišljenje, zbog negativne reakcije i neprihvatanja njihovog mišljenja ili inicijative ili zbog osećaja nemoći da promene bilo šta u školi, okruženju i društvu. Ipak, kada uporede otvorenost za dijalog, uvažavanje mišljenja i ličnu participaciju u nastavi sa drugim predmetima i nastavnicima, smatraju da se na časovima građanskog vaspitanja osećaju daleko više uvažavanim i uključenim u nastavu.

Iako su nastavnici kroz diskusiju potencirali da na časovima najčešće koriste kao metode rada igranje uloga i debatu, a da su predavanja najmanje zastupljena metoda rada u nastavi, mnogi učenici smatraju da je predavanje nastavnika dominantan način rada na času. Korišćenje Interneta je, prema odgovorima i učenika i nastavnika, retko korišćena metoda, a diskusija vrlo česta. Atmosfera na časovima je uglavnom ocenjena kao izuzetno pozitivna, karakterizovana prijateljskim odnosima. Često naglašavaju da su nastavnici jedini otvoreni kanal komunikacije u školi i da se njima mogu obratiti i za savet ili razgovor i za teme koje nisu direktno povezane sa nastavom. Međutim, iako nastavnici građanskog vaspitanja pokazuju otvorenost, empatiju i razumevanje za probleme ili inicijative učenika, najčešće nedostaje podrška za realizaciju inicijativa za akcije i poboljšanje položaja učenika. Pri tome, pokazuju svest da su nastavnici često nemoćni da preduzmu konkretne korake i pretoče učeničke inicijative u akcije. Zaključak

sa kojim su se složili učenici je da takvo iskustvo iz škole utiče i na motivaciju za društveni angažman nakon završene škole. Stav je i da učenički parlamenti ne ispunjavaju svoju funkciju i često nisu otvoreni čak ni za učenike, njihove predlog i kritike. Veću školskog parlamenta učenici mogu da prisustvuju ali samo kao posmatrači, bez učešća u raspravi. Učenici se plaše da se požale na profesore.

Zabrinjavajuća je činjenica da su mnogi učenici izjavili da vrlo često nemaju časove Građanskog vaspitanja ili sami odluče da ne dolaze na časove. Razlozi koje navode se kreću od toga da je prema rasporedu časova najčešće poslednjeg dana u nedelji kako poslednji čas, da nastavnik ne insistira na pohađanju nastave a u nekoliko slučajeva se dešavalo da nastavnik jednostavno ne dođe na čas. Često se čas ne održi i zbog premalog odziva učenika. Ipak, u velikoj većini podržavaju predlog nastavnika da se poveća broj časova i da časovi budu organizovani u vidu blok časova (u formi dva spojena časa), kako bi bilo dovoljno vremena da se realizuje praktična nastava.

Zaključak

Na osnovu predstavljenih analiza i diskusija, možemo zaključiti da donosioci političkih odluka u obrazovanju nedovoljno uzimaju u obzir perspektive nastavnika i učenika, kao i njihove sugestije za unapređenje nastave građanskog vaspitanja. Iako sugestije učenika i nastavnika u nekoj meri odražavaju i nedostatak razumevanja koncepta samog predmeta, one istovremeno ukazuju na prepoznavanje potrebe za većim fokusom u školama prema aktuelnim društvenim problemima, što trenutna koncepcija predmeta nije u potpunosti u stanju da ispuni. Različite perspektive nastavnika i učenika o metodama i temama koje se koriste u nastavi GV, kao i činjenica da mali broj nastavnika koristi metode aktivnog učenja, sugerise na opadanje pripremljenosti i motivacije nastavnika za ovakav rad. Ovakva situacija je povezana i sa rudimentarnim zahtevima za kvalifikacijama koje definišu ko može predavati predmet. Imajući to u vidu, možemo zaključiti da je relativna inertnost u implementaciji GV sistemski tolerisana, što direktno utiče na smanjenje kvaliteta nastave GV. To je rezultat opšte neefikasnosti sistema obrazovanja, nedostatka angažovanosti tvoraca obrazovnih politika, kao i promenjenog političkog konteksta u kojem je izgubljen početni impuls koji je doveo do uvođenja ovog predmeta.

7. Preporuke za unapređenje statusa i kvaliteta predmeta Građansko vaspitanje

Sažetak preporuka:

1. Promovisanje predmeta GV u javnosti (ne predstavljati ga kao konkurenciju verskoj nastavi).
2. Ukidanje izbornog status predmeta, odnosno uvesti predmet kao obavezan u osnovne i srednje škole.
3. Standardizacija metodike nastave.
4. Uvođenje jasnih i preciznih kriterijuma za izbor nastavnika.
5. Obezbeđivanje kvalitetnije obuke i konstantnog usavršavanja za nastavnike.
6. Povećanje obima interaktivnih metoda rada.

7. Promovisanje volontiranja i aktivnog doprinosa zajednici.
8. Izmena nastavnog programa obogaćivanjem savremenim temama i društvenim pojavama.
9. Institucionalizacija formalnog i neformalnog obrazovanja kroz saradnju sa civilnim sektorom u osmišljavanju i realizaciji predmeta.
10. Osnaživanje uloge učeničkih parlamenata.
11. Podsticanje umrežavanja nastavnika, kako na nacionalnom nivou, tako i regionalno.
12. Razvijanje modela finansiranja projektnih aktivnosti nastavnika i učenika.
13. Redefinisanje ocenjivanja predmeta.

Objasnenje preporuka:

1. Promovisanje predmeta: Promovisati predmet Građansko vaspitanje, kroz prezentaciju rezultata i uspešnih projekata upoznati javnost sa suštinom građanskog obrazovanja, kao ključnog predmeta u okviru koga se učenici pripremaju i stiču veštine za život u demokratskom društvu. Napraviti promotivne brošure, filmove, kampanje i medijske sadržaje za promociju predmeta. Ovu aktivnost treba da vodi Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, uz aktivno učešće škola, nastavnika i civilnog sektora. Razmotriti mogućnost da se dizajnira prezentacija predmeta građanskog vaspitanja i verske nastave u vidu brošure i filma i prezentuje učenicima i roditeljima, pre nego što se izjasne o izboru predmeta, kako bi informisano odabrali.
2. Status predmeta: Razmotriti mogućnost da se Građansko vaspitanje uvede kao obavezan predmet, kako bi se osiguralo da svi učenici imaju priliku da razumeju ključne aspekte društvenog i političkog života. Ovo se može uvoditi fazno, tako što bi se najpre primenio status obaveznog predmeta u završnim razredima osnovne i srednje škole. Neke od tema građanskog obrazovanja se mogu integrisati i u programe drugih nastavnih predmeta. To su sve modeli koji funkcionišu u mnogim evropskim državama.
3. Standardizacija metodike nastave: Metodika predavanja građanskog vaspitanja treba da bude standardizovana putem metodičkih obuka, uz aktivno uključivanje relevantnih institucija kao što su Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, fakulteti, i sektorska veća.
4. Selekcija nastavnika za predmet: Modifikovati postojeća pravila koja regulišu ko može da predaje Građansko vaspitanje kako bi se smanjila mogućnost da se nastavnici opredeljuju za ovaj predmet samo zato što nemaju dovoljan fond časova. Umesto kriterijuma kakav je trenutno na snazi (dovoljno je završena obuka iz jedne teme), potrebno je značajno podići stepen obuka i znanja koji profesori građanskog vaspitanja moraju da ispunjavaju kako bi mogli da realizuju nastavu. Sve obuke bi trebalo da budu akreditovane. Razmotriti i uvođenje pravilnika o napredovanju nastavnika koji može motivisati nastavnike da rade bolje i pokažu veći entuzijazam u nastavi građanskog vaspitanja.
5. Obuka i usavršavanje nastavnika: Potrebno je obezbediti sadržajnu i kvalitetnu obuku nastavnika pre nastave predmeta, kao i obezbediti dodatno usavršavanje za nastavnike Građanskog vaspitanja u daljem radu, naročito u temama građanskog obrazovanja za koje nastavnici nisu stekli znanje u svom formalnom obrazovanju. Omogućiti saradnju sa

ekspertima i civilnim sektorom u cilju podizanja veština i znanja nastavnika, kao i kroz zajednički rad na usavršavanju priručnika i udžbenika. Razmotriti mogućnost da se uvedu specijalističke studije građanskog obrazovanja na nekom od društvenih fakulteta.

6. Napraviti pravilnik koji će ograničiti udeo eks katedra predavanja u nastavi iz građanskog vaspitanja, a povećati udeo interaktivnih oblika rada, posebno diskusije, debate i projektne nastavu. Primena istraživačkog pristupa koji od učenika zahteva aktivno učešće u procesu prikupljanja podataka, kritičkog promišljanja, grupnog rada, saradnje, komunikacije, donošenja odluka, predstavljanja dobijenih rezultata (na primer, kroz pravljenja anketa, demonstracije rada lokalne samouprave, Narodne skupštine ili snimanja kratkog filma mobilnim telefonom o vrednostima demokratskog društva).
7. Promocija volontiranja: Razmotriti mogućnost da se učenicima koji su pohađali građansko vaspitanje omogući da zamene određeni broj časova građanskog vaspitanja aktivnim učešćem u projektima lokalne samouprave ili NVO, volontiranjem u institucijama, organizacijama civilnog društva i drugim sličnim aktivnostima u školi ili u lokalnoj zajednici.
8. Osavremenjivanje nastave: Potrebno je uključiti u nastavu više aktuelnih tema koje se tiču lokalne zajednice, države i globalnih izazova koji se tiču razvoja demokratije, bezbednosti, ekologije, tržišta rada, migracija, globalizma, uloge međunarodnih organizacija, itd. Treba obezbediti da nastavnici u većoj meri koriste savremene informacione i komunikacione tehnologije kao što su internet, društvene mreže i audio-vizuelni sadržaji. Sačiniti standarde za izradu preventivnih školskih programa.
9. Neformalno obrazovanje kroz saradnju sa civilnim sektorom: Potrebno je formalizovati i institucionalizovati partnerski odnos sa organizacijama civilnog društva kako ta saradnja ne bi zavisila isključivo od dobre volje direktora škola ili nastavnika. Pored zajedničkih projekata, mogu se organizovati interaktivna predavanja, radionice i prezentacije eksperata i aktivista civilnog sektora u školama. Udruženja građana bi mogla jednom mesečno da imaju otvorena vrata gde bi učenici mogli da dolaze i razgovaraju sa predstavnicima tih udruženja.
10. Osnaživanje učeničkih parlamenata: Učenici često imaju nedovoljno razvijeno znanje i veštine o funkcionisanju i mogućnostima učeničkog parlamenta. Potrebno je pružiti veću podršku radu učeničkih parlamenata i unaprediti kapacitete kako koordinatora učeničkih parlamenata, tako i mladih lidera među učenicima. U ovom segmentu organizacije civilnog društva mogu imati partnersku ulogu kroz obuku o izborima za parlament, organizaciju radionica za razvijanje liderskih veština, timskog rada, javnog nastupa i povezivanja građanskog vaspitanja sa radom učeničkih parlamenata.
11. Razviti mehanizme koji će podržati nastavnike građanskog vaspitanja da u većoj meri sarađuju na lokalnom i regionalnom nivou i da razmenjuju nastavne materijale, teme i primere dobre prakse iz nastave građanskog vaspitanja. Napraviti na nacionalnom nivou bazu resursa u kojoj bi se nalazili različiti materijali koji se mogu koristiti u nastavi građanskog vaspitanja.

12. Finansiranje projekata: Razviti model za finansiranje nastavnih aktivnosti i materijala koji su predviđeni programom građanskog vaspitanja, a u postojećim uslovima se realizuju slabije zbog nedostatka finansijskih sredstava (na primer razvijanje i realizacija malih projekata, nabavka opreme za interaktivnu nastavu, itd.).
13. Redefinisanje ocenjivanja predmeta: Redefinisati skalu za opisno ocenjivanje tako da ima najmanje tri nivoa.